

Teresa Jaśkiewicz-Obydzińska,
Ewa Wach
Instytut Ekspertyz Sądowych
Kraków

Przesłuchanie poznawcze dzieci

Przesłuchanie poznawcze jest metodą wspomaganie pamięci poprzez usprawnienie procesu przypominania. Metoda ta wykorzystywana jest w czasie przesłuchiwanie świadków, również dzieci-świadków. Autorki opisują zasady dotyczące przesłuchania poznawczego dzieci oraz fazy jego przebiegu.

Wprowadzenie

Przesłuchanie poznawcze, znane też jako wywiad poznawczy (*Cognitive Interview*) jest metodą wspomaganie pamięci poprzez usprawnienie procesu przypominania. Metoda ta została opracowana w latach 1984–1985 przez psychologów amerykańskich Ronalda Fischera i Edwar-da Geiselmanna. Prowadzili oni badania nad procesami pamięci i w latach 80. XX wieku opublikowali wiele prac na temat wykorzystania wyników tych badań w praktyce, w tym zwłaszcza dla celów podniesienia efektywności przesłuchania świadków.

Twórcy przesłuchania poznawczego stwierdzają, że technika ta koncentruje się na dwóch głównych problemach związanych ze składaniem zeznań przez świadków: **procesach pamięci i procesach wzajemnego porozumiewania**. Świadek musi bowiem najpierw włożyć wiele wysiłku, aby przypomnieć sobie szczegóły wydarze-

nia, a następnie przekazać te informacje przesłuchującemu. Powodzenie przesłuchania zależy więc od obu tych procesów.

Podstawową zasadą obowiązującą w przesłuchaniu poznawczym jest kierowanie przeszukiwaniem pamięci. Zadaniem przesłuchującego jest pomoc świadkowi w przypomnieniu sobie ważnych informacji poprzez nakierowywanie go, za pomocą odpowiednich pytań, na różne obszary jego pamięci, w których mogą być one zakodowane. Autorzy podkreślają też, że to **świadek, a nie przesłuchujący, ma stać się centralną postacią przesłuchania**, bowiem to on posiada dostęp do informacji. Rola przesłuchującego polega na wnioskowaniu, w jaki sposób informacje zostały przez świadka zgromadzone oraz na delikatnym kierowaniu procesami pamięciowymi świadka, towarzyszenie mu, podsuwanie strategii skutecznego przeszukiwania pamięci.

W celu umożliwienia świadkowi aktywnego zaangażowania się w proces przesłuchania, przesłuchujący powinien dążyć do stworzenia odpowiednich warunków, w których świadek czułby się bezpiecznie. Ponadto świadek powinien mieć poczucie, że jest traktowany podmiotowo i indywidualnie. Istotna jest więc tzw. **personalizacja przesłuchania**, czyli potraktowanie świadka jako jednostki z niepowtarzalnym zespołem cech i możliwości. W tym celu należy przed przystąpieniem do przesłuchania zadbać o nawiązanie dobrego kontaktu ze świadkiem, zainteresować się jego samopoczuciem, aktualną sytuacją osobistą. Powinno się umożliwić świadkowi wyrażenie jego lęków i emocji tak, aby nie musiał się już na nich koncentrować w trakcie odpamiętywania.

Drugim ważnym elementem przesłuchania jest efektywne przekazanie przez świadka odpamiętanych informacji. Problem może stanowić formułowanie i przekazywanie informacji przez świadka, jak też zrozumienie oraz zapisanie ich przez przesłuchującego. Ponieważ w sytuacji przesłuchania jest to system komunikacji pomiędzy dwoma osobami, każda z nich musi być świadoma potrzeb i możliwości drugiej. Poprawa komunikacji w przesłuchaniu poznawczym jest wynikiem pomocy świadkowi w formułowaniu kompletnych i zrozumiałych wypowiedzi, pomocy przesłuchującemu w zrozumieniu i zapisaniu wypowiedzi świadka, a także zrozumieniu jego psychologicznych potrzeb. (Fisher, Geiselman 1992).

Przesłuchanie poznawcze oparto na dwóch prawach pamięci:

- 1) ślad pamięciowy składa się z kilku elementów, efektywność jego odtwarzania jest więc ściśle związana z ilością nakładających się na siebie elementów tego śladu, a zatem ze złożonością zdarzenia;
- 2) istnieje kilka dróg odtwarzania zaktualizowanego w pamięci wydarzenia. A zatem informacja, której nie uzyska się jednym sposobem, może być dostępna przy pomocy innej metody.

Wychodząc z powyższych podstaw teoretycznych, autorzy opracowali dla celów przesłuchania poznawczego cztery podstawowe techniki odtwarzania śladów pamięciowych wydarzeń. Dwie z nich mają na celu wzmocnienie efektywności odtwarzania pokrywających się częściowo elementów śladów pamięciowych zdarzenia, a dwie pozostałe dotyczą dróg uzyskiwania informacji:

- **Swobodna, pełna relacja** uwzględniająca nawet częściowe i – zdaniem świadka – mało ważne informacje. Świadek ma przedstawić wszystkie szczegóły wydarzeń, jakie tylko sobie przypomni, nawet jeśli będą mu się wydawać nieistotne, niespójne, nie usystematyzowane.
- **Odtworzenie kontekstu zdarzenia** – powtórne przeżycie sytuacji przestępstwa w kontekście osobistym i środowiskowym, jaki miał miejsce w czasie zdarzenia. Można polecić świadkowi, aby wyobraził sobie przeżyte zdarzenie, odtwarzając szczegóły wydarzenia, stany psychofizyczne własne i innych osób w nim uczestniczących.
- **Opis zdarzeń w różnym porządku chronologicznym**, np. od ostatniego zapamiętanego epizodu do epizodów poprzedzających.
- **Opis zdarzeń z perspektywy innej osoby**, np. z perspektywy innego świadka, sprawcy bądź ofiary przestępstwa.

Już pierwsze badania eksperymentalne, prowadzone przez Geiselmiana i jego współpracowników na studentach, potwierdzały skuteczność tej techniki przesłuchania. W porównaniu z przesłuchaniem standardowym uzyskiwano od 20% do 35% dodatkowych informacji przy niezmięnionej liczbie błędów i konfabulacji (Geiselman i in. 1986).

Geiselman i współpracownicy podjęli też badania nad zastosowaniem przesłuchania poznawczego w stosunku do dzieci. (Geiselman, Padilla 1988). Eksperyment obejmował dzieci w wieku od 7 do 12 lat. W przesłuchaniu poznawczym uzyskano

o 21% więcej informacji niż w przesłuchaniu standardowym przy tej samej liczbie błędów i konfabulacji.

U dzieci jednak wystąpiło ogólnie więcej błędów i konfabulacji niż u dorosłych, co nasaunęło przypuszczenie, że powodem tego mogło być niezrozumienie instrukcji dotyczących poszczególnych technik. W związku z tym w następnych latach koncentrowano się na dostosowaniu procedur przesłuchania do właściwości rozwojowych dzieci. Stwierdzono, że najkorzystniejszą strategią przesłuchania dzieci wydaje się ograniczenie do pytań otwartych, przynajmniej na początku przesłuchania, a po uzyskaniu zarysu zdarzenia przejście do pytań ukierunkowanych (Fisher, McCauley 1991).

W ciągu ostatnich 20 lat problematyka przesłuchania poznawczego stała się in-

spiracją dla badań prowadzonych w wielu krajach świata. W Europie największe zainteresowanie wykazali psychologowie z Wielkiej Brytanii, Niemiec i Hiszpanii. Badacze sprawdzali wybrane elementy tej techniki i częstotliwość ich stosowania, a także wpływ pewnych procesów psychicznych na usprawnienie procesu odpamiętywania.

Zastosowaniem tej techniki w stosunku do dzieci zajmował się m.in. Gunter Koehnken, który opracował szczegółową procedurę stosowania przesłuchania poznawczego u dzieci – świadków przestępstw. Obiecujące wyniki badań prowadzonych przez psychologów w różnych krajach oraz sygnały o przydatności stosowania tej metody w praktyce zachęcają do jej rozpowszechnienia.

Procedura przesłuchania poznawczego dzieci

Przedstawiona poniżej procedura oparta jest na materiałach szkoleniowych, opracowanych przez G. Koehnkena i udostępnionych Instytutowi Ekspertyz Sądowych w Krakowie w 1995 r.

Celem wywiadu poznawczego jest pomoc przesłuchiwanemu dziecku w usprawnieniu procesu wydobywania informacji z pamięci, tzn. generowania odpamiętywanych szczegółów bez zwiększania liczby szczegółów niedokładnych lub sfa-brykowanych.

Ogólne wytyczne dotyczące zachowania się osoby prowadzącej przesłuchanie (wywiad)

Rola przesłuchującego, podobnie jak w przypadku dorosłych, polega na ułatwianiu wyszukiwania informacji z pamięci dziecka. Należy pamiętać, że dziecko jest główną osobą przesłuchania, gdyż to ono posiada wszystkie interesujące przesłuchującego informacje. Przesłuchujący powinien więc dopasować sekwencję zadawania pytań do procesu wydobywania informacji z pamięci świadka.

Koehnken zaleca, aby stymulować przesłuchiwane dziecko w ten sposób, aby mó-

wiło bez przerwy i zadawać pytania pomocnicze tylko wtedy, kiedy jest to naprawdę konieczne. W związku z tym przesłuchujący powinien zastosować się do poniższych zaleceń:

- Siedz w sposób swobodny, skieruj się ku dziecku.
- Wyrażaj przyjaźń i poparcie.
- Używaj często kontaktu wzrokowego, lecz nie wpatruj się w dziecko.
- Mów powoli, używaj krótkich zdań, stosuj pauzy między zdaniem.
- Często wyrażaj uwagę i zainteresowanie poprzez kiwanie głową, mów „mhm” itp., lecz nie używaj wyrażań oceniających typu „dobrze”, „tak jest”.
- Chwal dziecko za jego wysiłek.
- Unikaj nagłych ruchów lub chaotycznego stylu mowy.
- Nie przerywaj.
- Zezwalaj na przerwy.
- Okazuj cierpliwość.

Fazy przesłuchania poznawczego

Przesłuchanie poznawcze dziecka obejmuje kilka faz. Celem pierwszej z nich jest

personalizacja przesłuchania i nawiązanie dobrego kontaktu z dzieckiem. Rozpoczynając przesłuchanie należy więc powitać dziecko, używając jego imienia, przedstawić się i nawiązać rozmowę na temat, który nie będzie wiązał się z ewentualnym konfliktem przeżywanym przez dziecko (jakim mogą być np. problemy szkolne czy kontakty z otoczeniem). Można więc rozpocząć od pytań dotyczących zainteresowań dziecka czy ulubionych sposobów spędzania wolnego czasu.

Następna faza obejmuje **wyjaśnienie celu przesłuchania**. Osoba przesłuchująca powinna wskazać dziecku potrzebę szczegółowej informacji i wyjaśnić mu, że tylko ono posiada wszystkie informacje. Warto zaznaczyć, że zadanie nie będzie łatwe i będzie wymagało od dziecka dużej koncentracji. Należy też zachęcić dziecko, aby opisywało wszystko, co przyjdzie mu do głowy, kiedy o tym pomyśli. Dotyczy to również szczegółów, które mogą wydawać się błahe lub powtarzają się. Warto też przypomnieć dziecku, aby nie zgadywało i nie wymyślało rzeczy, których nie pamięta.

Kolejne fazy przesłuchania wiążą się już ze stosowaniem określonych technik wspomaganie pamięci, z których pierwszą jest **rekonstrukcja kontekstu zdarzenia**.

Kontekst może być odtworzony przez bezpośrednią prośbę skierowaną do dziecka, aby pomyślało o wszystkich środowiskowych i osobistych okolicznościach wydarzenia lub przez zadawanie konkretnych pytań, które zmuszą go do myślenia o nim. Dla osiągnięcia efektów w tej fazie przesłuchania pomocne może być przestrzeganie następujących zaleceń:

- poproszenie dziecka, aby uważnie słuchało instrukcji. Podkreślenie, że chce mu się pomóc, aby przypomniało sobie wszystko, co się zdarzyło;
- dziecku należy dać wystarczająco dużo czasu, aby odtworzyło kontekst;
- pytania powinny być zadawane powoli, należy celowo robić przerwy;
- zadawać pytania pojedynczo;

– poczekać, aż dziecko odtworzy kontekst i dopiero potem kontynuować przesłuchanie.

Kolejną techniką, którą powinno się wykorzystać podczas przesłuchania dziecka jest **swobodna relacja**. Jednym z celów tej fazy jest ustalenie strategii dla części, w której będą zadawane pytania. Warto więc robić krótkie notatki i rejestrować tematy, do których można wrócić przy zadawaniu pytań.

Aby uzyskać swobodną narrację, należy poprosić dziecko, aby opowiedziało, w sposób narracyjny, swoje wspomnienia dotyczące wydarzenia. Ważne jest, aby nie przerywać dziecku w czasie jego swobodnej narracji, nie zadawać też wtedy szczegółowych pytań. Pomocną techniką może być powtarzanie ostatniej wypowiedzi dziecka swoimi własnymi słowami, bez dodawania żadnych szczegółów. Należy więc używać techniki aktywnego słuchania.

Koehnken zwraca też uwagę na kilka problemów praktycznych, które mogą wystąpić w fazie swobodnej relacji i daje wskazówki, jak osoba przesłuchująca powinna się zachować. Dziecko może np. zatrzymać się w czasie swobodnej relacji, nawet jeśli ma więcej do powiedzenia. Należy wówczas okazać cierpliwość i zachować milczenie, nawet jeśli przerwy w relacji są długie. Trzeba bowiem pamiętać, że jest to faza przed zadawaniem pytań i cisza, jako środek do uzyskania bardziej wypracowanych odpowiedzi, jest szczególnie efektywna, jeśli po niej następują pytania otwarte. Kiedy odnosi się wrażenie, że dziecko zakończyło swoją narrację, nie należy od razu zadawać pytania, a raczej zachęcić dziecko, aby przypomniało sobie więcej mówiąc: „czy pamiętasz coś jeszcze?” – i odczekać kilka sekund.

Kolejną fazę przesłuchania stanowi **zadawanie pytań**. Przystępując do niej należy wyjaśnić dziecku, że teraz będzie pytane o szczegóły związane z wydarzeniem. Warto powiedzieć jeszcze raz, że dziecko powinno opisać wszystko, co przyjdzie

mu na myśl, a także przypomnieć, że nie powinno zgadywać lub wymyślać. Można też podkreślić, że to może być trudne zadanie, wymaga więc wysiłku i dużej koncentracji.

W tym miejscu celowe wydaje się krótkie przypomnienie rodzajów stawianych pytań, ich zalet i ograniczeń, a także ewentualnych konsekwencji, jakie mogą mieć dla odpowiedzi udzielanych przez dziecko.

- **Pytania otwarte** – pozwalają dziecku sformułować bardziej wypracowaną i szerszą odpowiedź (np. „jak wyglądał nauczyciel?”). Przesłuchaniu należy nadać taką strukturę, aby większość informacji uzyskać z narracyjnych odpowiedzi dziecka na pytania otwarte.
- **Pytania zamknięte** – wywołują ściśle określone odpowiedzi, składające się z jednego słowa lub krótkiej frazy (np. „jakiego koloru były jego spodnie?”). Użycie pytań zamkniętych jest często konieczne dla uzyskania pewnych informacji. Ten typ pytań ma jednak szereg wad i powinno się go unikać.
- **Pytania ograniczonego wyboru** – dostarczają ograniczonej liczby alternatyw, z których dziecko musi wybrać właściwą odpowiedź. Należy zdecydowanie unikać pytań tego typu, ponieważ istotnie ograniczają one ilość uzyskanych informacji. Jeśli nie można ich uniknąć, to w każdym razie pytanie te powinny być jak najprostsze i koncentrować się na jednej osobie lub przedmiocie.
- **Pytania złożone** – są to pytania, które zawierają wiele pytań pomocniczych. Dziecko często popełnia błędy, odpowiadając na te pytania, ponieważ trudno jest je dziecku przyswoić i jednocześnie przeszukiwać pamięć. Zamiast zadawać pytania złożone, powinno zadawać pytania proste, dając dziecku czas na odpowiedź na każde z nich.
- **Pytania złożone gramatycznie** – są to pytania, które dziecku trudno zrozumieć, i należy dzielić je na dwa lub trzy krótsze.
- **Pytania naprowadzające** – pośrednio

lub bezpośrednio sugerują odpowiedź lub przedstawiają fakt nieznaną osobie przesłuchiwanej. Mogą więc wpływać zarówno na to, co dziecko ma zakodowane w pamięci, jak i na to, co dziecko mówi, zatem należy ich za wszelką cenę unikać.

Jako zasadę ogólną należy przyjąć, że pytania powinny być tak sformułowane, aby nie sugerowały dziecku odpowiedzi, a przede wszystkim by były odpowiednie do możliwości rozwojowych dziecka. Przesłuchanie poznawcze nie oznacza zadawania pytań wcześniej przygotowanych, a wręcz przeciwnie – muszą być one na bieżąco dostosowywane do procesu wydobywania informacji z pamięci.

Zadawanie pytań jest związane z **aktywizowaniem obrazów wyobraźniowych** u osoby przesłuchiwanej. Zadanie dziecku pytania o jakiś element wydarzenia powoduje, że dziecko korzysta z obrazu wyobraźniowego tego elementu i „wyczytuje” żadaną informację. Na przykład, jeśli prosi się, aby opisało swojego nauczyciela, w świadomości dziecka powstanie jego obraz. Jeśli następne pytanie dotyczy tego samego obrazu (np. jak był ubrany?) dziecko będzie używać tego samego obrazu. Jeśli jednak kolejne pytanie odnosi się do innego obrazu (np. „kto jeszcze był w pokoju?”), pierwszy obraz zostaje porzucony, a dziecko tworzy nowy obraz, odpowiedni do pytania. Każdy akt przywoływania nowego obrazu przerywa proces przeszukiwania pamięci i wymaga wysiłku umysłowego. W konsekwencji przeskakiwanie z jednego obrazu na drugi poważnie ogranicza ilość informacji, które dziecko sobie przypomina.

Koehnken wielokrotnie podkreśla, że kluczem do udanego przesłuchania jest zadawanie pytań w takim porządku, aby zminimalizować liczbę momentów, w których dziecko musi tworzyć obraz wyobraźniowy. Kiedy taki obraz został już przywołany, następne pytania powinny być do niego dostosowane. Dopiero po wyczerpaniu jego zawartości należy zadawać pytania aktywizujące następny obraz.

Aktywizowanie obrazów wyobrażeniowych rozpoczyna się już w fazie odtwarzania psychologicznego i środowiskowego kontekstu wydarzenia, na temat którego dziecko jest przesłuchiwane. Kontekst jest specyficzny, odnosi się bowiem do jakiegoś szczególnego momentu tego wydarzenia.

Próbując aktywizować ten obraz, należy możliwie najwierniej odtworzyć opis miejsca dokonany przez dziecko, uwzględniając oryginalne słownictwo i sposób, w jaki dziecko opowiadało. Po odtworzeniu kontekstu należy poprosić dziecko, aby w swoim umyśle stworzyło możliwie wyraźny obraz miejsca zdarzenia. Zabiera to trochę czasu, dlatego ważne jest, aby osoba przesłuchująca milczała, kiedy dziecko rozwija ten obraz. Przy tym poleceniu pomocne jest czasem poproszenie dziecka, aby zamknęło oczy. Instrukcji takiej należy jednak udzielać wyłącznie wówczas, kiedy ma się pewność, że nie wzbudza to lęku u dziecka.

Badanie obrazów wyobrażeniowych przywoływanych przez dziecko w toku przesłuchania ma istotne znaczenie dla jego efektywności. Koehnken zaleca przestrzeganie w związku z tym następujących wskazówek:

- rozpoczynanie od pytania otwartego, aby dziecko mogło dostarczyć wyczerpującej odpowiedzi;
- sformułowanie bezpośredniej prośby skierowanej do dziecka, aby spróbowało przypomnieć sobie jak największą liczbę szczegółów;
- zadawanie pytania powoli, z rozmysłem, tak aby dziecko mogło utrzymać w myśli powstały obraz;
- zadawanie wyłącznie pytań związanych ze sprawą, a nie odbieganie od tematu relacji;
- kontynuowanie badania obrazu za pomocą bardziej szczegółowych pytań dopiero wtedy, kiedy dziecko dostarczyło odpowiedzi na pierwsze, otwarte pytanie;
- przy braku odpowiedzi na pytanie powtarzanie go w tej samej formie najczęściej nie daje efektów, lepiej sformułować je w inny sposób.

Jak wynika z licznych badań przytaczanych w literaturze przedmiotu, których tematyką było sprawdzanie skuteczności i efektywności poszczególnych technik przesłuchania poznawczego u dzieci, najlepsze wyniki uzyskiwano przede wszystkim stosując dwie techniki wyżej opisane, tzn. odtworzenie kontekstu wydarzenia i spontaniczną relację uzupełnianą pytaniami szczegółowymi zgodnie z omówioną procedurą.

W niektórych przypadkach, zwłaszcza u dzieci starszych o prawidłowym poziomie rozwoju poznawczego, w sytuacji, kiedy ważne jest uzyskanie jeszcze większej liczby szczegółów dotyczących konkretnej okoliczności wydarzenia, można także podjąć próbę zastosowania techniki **odwróconego porządku** przypominania. Dziecko może rozpocząć takie opowiadanie od ostatniego wydarzenia lub innego ważnego faktu, który już opisało, a następnie opowiedzieć, co zdarzyło się przedtem. Można tu użyć informacji pochodzącej ze swobodnej relacji dziecka (zapisanej w notatkach), gdyby dziecko nagle się zatrzymało. W przypadku stosowania tej techniki skuteczna może być instrukcja (sugerowana przez Geiselmanna,) „opowiedz tak, jakby film był pokazywany od końca” (Geiselman i in. 1988).

Jak wynika z literatury przedmiotu, zrozumienie instrukcji dotyczącej techniki **zmienionej perspektywy**, tzn. relacja z perspektywy innej osoby uczestniczącej w zdarzeniu, niż przesłuchiwane dziecko, może nasuwać dzieciom pewne trudności, zwłaszcza dzieciom młodszym. Jeśli jednak podejmuje się próbę jej zastosowania, przydatna może być instrukcja „opowiedz mi, co mógłby widzieć twój miś, gdyby tam był”.

Ostatnią fazą przesłuchania jest jego **zamknięcie**. Koehnken podkreśla znaczenie jego prawidłowego dokonania dla dziecka. Kończąc przesłuchanie, powinno dążyć się do pozostawienia pozytywnego wrażenia przeprowadzonych czynności. Można to zrobić poprzez: podziękowanie dziecka za jego uczestnictwo i wysiłek, pochwa-

lenie dziecka za dobry i szczegółowy opis, a przede wszystkim zainteresowanie się jego wrażeniami i samopoczuciem.

W świetle przytaczanych w literaturze wyników badań i doniesień z praktyki przydatność przesłuchania poznawczego dla celów sądowych wydaje się niekwestionowana. Oczywiście nie ma potrzeby stosowania tej metody w każdej sprawie, istnieją jednak sytuacje, kiedy przeprowadzanie przesłuchania poznawczego jest w pełni uzasadnione. Sytuacje takie występują w sprawach, w których uzyskanie od świadka możliwie szczegółowej relacji jest niezbędne dla rozstrzygnięcia określonego problemu, np. przebiegu zdarzenia, udziału w nim świadka czy sporządzenie rysopisu sprawcy.

Należy jednak podkreślić, że stosowanie tej metody wymaga udziału przeszkolonych osób. W niektórych krajach prowadzi się w związku z tym szkolenia dla funkcjonariuszy policji. Dla osoby z pewnym doświadczeniem metoda ta nie jest też nadmiernie czasochłonna, a uzyskanie kompletnych i szczegółowych zeznań już w czasie jednego przesłuchania pozwala uniknąć powtarzania tej czynności wielokrotnie.

Nie można też pominąć faktu, iż procedura ta, uwzględniająca stan psychiczny i możliwości rozwojowe dziecka, może w dużym stopniu przyczynić się do zminimalizowania ewentualnych negatywnych skutków udziału dziecka w czynnościach procesowych.

Cognitive interview is a method of supporting memory through enhancing the recalling process. It is used for interviewing witnesses, including child witnesses. The authors present principles of the cognitive interview of children and discuss the stages of the process.

Literatura

- Bekerian D., Dennett J., Hill K., Hitchcock R. (1992), *Effects of Detailed Imagery on Simulated Witness Recall*, w: *Psychology and Law. International Perspectives*, Walter de Gruyter, New York.
- Fisher R., Geiselman R.E. (1992), *Memory-Enhancing Techniques for Investigative Interviewing. The Cognitive Interview*, Charles Thomas Publisher, U.S.A.
- Fisher R., McCauley M.R., (1991), *Improving to accuracy of children's eyewitness memory with the cognitive interview*, Florida International University, Miami.
- Geiselman R.E., Fisher R.P., MacKinnon D.P., Holland H.I. (1986), *Enhancement of eyewitness memory with the cognitive interview*, „American Journal of Psychology” nr 99, s. 385–401.
- Geiselman R.E., Padilla J. (1988), *Interviewing child witnesses with the cognitive interview*, „Journal of Police Science and Administration” nr 16, s. 236–242.
- Geiselman R.E. Saywitz K.J., Bornstein G.K. (1988), *Interviewing child witnesses with the cognitive interview*, „Journal of Police Science and Administration” nr 16, s. 236–242.
- Gudjonsson G.H. (1992), *Suggestibility: Historical and Theoretical Aspects. The Gudjonsson and Clark Theoretical Model*, w: G.H. Gudjonsson, *The psychology of interrogations, confessions and testimony*, John Wiley & Sons, Chichester.
- Gudjonsson G.H. (1997), *The Gudjonsson suggestibility scales manual*, Taylor & Francis, Psychology Press, U.K.

- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. (2004), *Przesłuchanie poznawcze – teoria i praktyka*, „Psychologia i etyka służb kryminalnych” nr 31, s. 219–227.
- Kebbell M.R., Wagstaff G.F. (1999), *The Effectiveness of the Cognitive Interview*, w: D. Canter, L. Alison, *Interviewing and Deception*, Ashgate, Dartmouth.
- Koehn Ch., Fischer R.P., Cutler B.L. (1999), *Using Cognitive Interviewing to Construct Facial Composites*, w: D. Canter, L. Alison, *Interviewing and Deception*, Ashgate, Dartmouth.
- Koehnken G. (1993), *The Cognitive Interview. A step-by step introduction*, materiały nieopublikowane przekazane Instytutowi w 1995 r.
- Mello E.W., Fisher R.P. (1996), *Enhancing older adult eyewitness memory with the cognitive interview*, „Applied Cognitive Psychology” nr 10, s. 403–417.
- Memon A. (2003), *Opowiedzieć wszystko: wywiad poznawczy*, w: A. Memon, A. Vrij, R. Bull (red.), *Prawo i psychologia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.